

W poszukiwaniu źródeł inspiracji dla pomników nagrobnych na cmentarzach warszawskich

In search of sources of inspiration for funerary monuments in the cemeteries of Warsaw

DOI: <https://doi.org/10.21697/an.14435>

MARTA WIRASZKA
INSTYTUT HISTORII SZTUKI UKSW
ORCID: 0000-0002-8634-2380

Wzrost znaczenia technik graficznych i ich rozwój w XIX w. na niespotykaną wcześniej skalę wpłynął na rozpowszechnienie wydawnictw ilustrowanych. Spośród nich szczególnie czasopisma ze względu na swoją na ogół powszechną dostępność i znaczny nakład mogły dotrzeć do szerszego grona odbiorców. Reprodukowane na ich łamach ilustracje oprócz walorów estetycznych miały także istotne funkcje użytkowe w zakresie dokumentacji, a więc utrwalania wyglądu, informacji – czyli wizualizacji określonego tekstu oraz edukacji przez popularyzowanie określonych

tematów i zawartych w nich treści¹.

Wszystkie wskazane pozaestetyczne walory grafiki znalazły swoje pełne zastosowanie w periodykach branżowych poświęconych sztuce i architekturze, gdzie artyści XIX-wieczni za pomocą technik graficznych rozpowszechniali dzieła dawnych twórców, własne prace lub prace swoich kolegów, które stawały się źródłem inspiracji dla wykonawców i zleceniodawców w kolejnych latach.

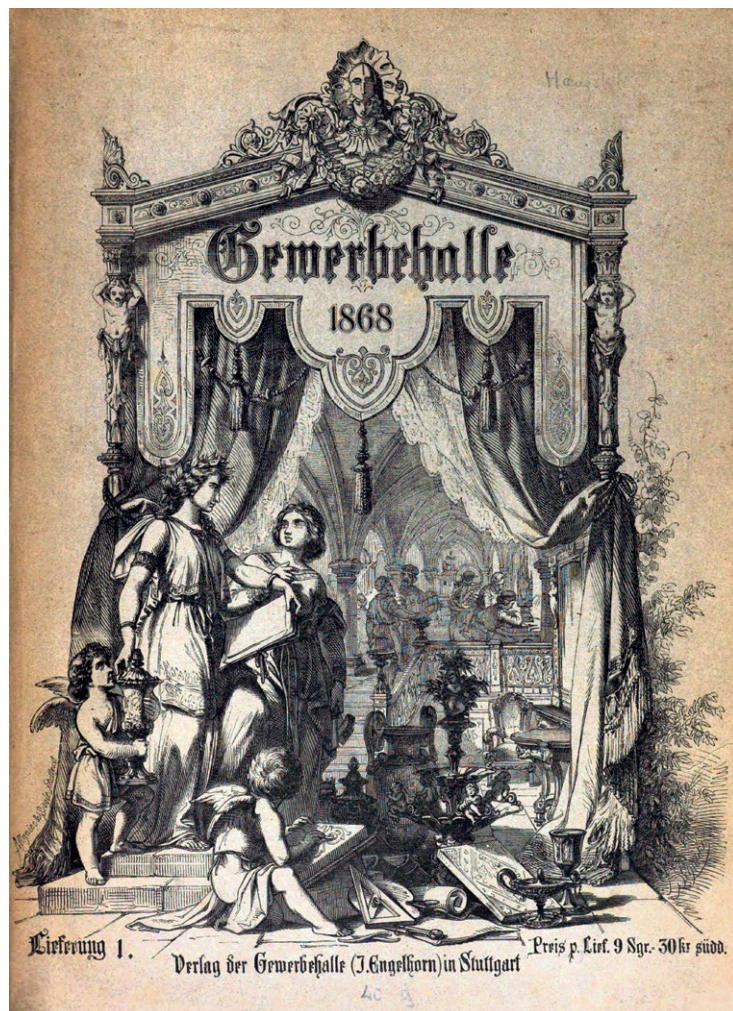
Przykładem czasopisma branżowego o takich aspiracjach, będącego wyrazicielem postępu we wszystkich gałęziach

¹ Zob. E. Skotniczna, *Widoki architektury w grafice XIX wieku. Z problematyki kształtowania kanonu zabytków narodowych*, Kraków 2018, s. 10 i nn.

przemysłu artystycznego, był niemiecki periodyk „*Gerwerbehalle. Organ für den Fortschritt in allen Zweigen der Kunstindustrie*” – założony i od roku 1863 współredagowany przez architekta Wilhelma Bäumera i rysownika Juliusa Schnorra (il. 1). Czasopismo ukazywało się w wydawnictwie J. Engelhorna w Stuttgarcie, znanym z publikowania prac naukowych i komercyjnych oraz czasopism². Wydawnictwo drukowało m.in. gazetę modową „*Allgemeine Muster-Zeitung. Album für weibliche Arbeiten und Moden*” (1844–1860) oraz ważne opiniotwórcze czasopismo architektoniczne „*Architektonische Rundschau*” (1885–1915). Ponadto od 1874 r. zajmowało się publikacją albumów z zakresu historii regionalnej i historii sztuki, np. *Italien – Eine Wanderung von den Alpen bis zum Aetna, Kunstschätze Italien* lub *Das Schweizerland*³. Wymienione tytuły charakteryzowały się zróżnicowaną i bogatą szatą ilustratorską, na którą składały się zarówno strony tytułowe, winiety, inicjały, ilustracje umieszczane w tekście, jak i całostronicowe plansze, przygotowywane w jednej z dwóch popularnych w XIX w. technik graficznych – drzeworytniczej lub litograficznej.

² Założycielami wydawnictwa byli Johann Christoph Engelhorn (1818–1897), urodzony w Mannheim w rodzinie mieszczańskiej, przedsiębiorca zajmujący się handlem książkami i Emil Hochdanz (1816–1885) – litograf, urodzony w Nohra koło Weimaru. Wydawnictwo rozpoczęło działalność w 1844 r. pod nazwą Engelhorn & Hochdanz. Firma istniała do 1860 r. Po rozwiązaniu spółki byli wspólnicy rozpoczęli samodzielną działalność. Engelhorn przejął wydawnictwo, które odtąd już pod jego nazwiskiem, drukowało książki i czasopisma. Po nim w 1890 r. firma przeszła w ręce jego syna, Carla (1849–1925), który był jej wspólnikiem od 1874 r. W 1910 r. Carl Engelhorn odsprzedał wydawnictwo J. Engelhorn Paulowi Schumannowi i Adolfowi Spemannowi. Zob. R. Schmidt, *Deutsche Buchhändler. Deutsche Buchdrucker. Beiträge zu einer Firmengeschichte des deutschen Buchgewerbes*, Band 2: *Ebbecke – Hartung*, Berlin 1903, s. 215–216; tenże, dz. cyt., Band 3: *Hartung – Kröner*, Berlin 1905, s. 476–477.

³ Tenże, dz. cyt., Band 2: *Ebbecke – Hartung*, s. 215.

1. Okładka czasopisma „Gewerbehalle” z 1868.
Fot. wg „Gewerbehalle” 1868

„Gewerbehalle”, ukazujące się nieprzerwanie jako miesięcznik od 1863 do 1893 r., było początkowo redagowane przez Bäumera i Schnorra⁴. Po wyjeździe Bäumera do Wiednia w 1869 r. obowiązki redaktorskie w latach 1871–1876 przejął Schnorr, którego w okresie od 1877 do 1880 r. zastąpił architekt Adolf Schill. Z kolei w latach 1881–1893 wydawaniem czasopisma zajęli się architekci Ludwig Eisenlohr i Carl Weigle – ci sami, którzy redagowali „*Architektonische Rundschau*”. Przez ten czas wydawnictwo Johanna Engelhorna

⁴ Zdigitalizowane roczniki „Gewerbehalle” dostępne są w Bayerische Staatsbibliothek w Monachium: <https://www.digitale-sammlungen.de/en> [dostęp 15 XII 2023]. Wybrane roczniki posiada w swoich zbiorach również Zakład Narodowy im. Ossolińskich we Wrocławiu.

opublikowało 31 wolumenów w formacie A4, liczących od 180 do 230 stron i podzielonych na 12 numerów. Oprócz artykułów o zróżnicowanej tematyce – zwykle jednego na numer, umieszczanego na dwóch, względnie trzech pierwszych stronach oraz stałych rubryk zajmujących maksymalnie dwie ostatnie strony, zasadniczą zawartość pojedynczego numeru stanowiły całostronicowe ilustracje z umieszczonymi pod nimi krótkimi podpisami informacyjnymi. W każdym numerze takich stron było co najmniej dziesięć. Dodatkowo część detali była prezentowana osobno na dołączonych do czasopisma składanych wkładkach. Ryciny zawierały wzory przedmiotów artystycznych i rzemieślniczych codziennego użytku, np. klamki i zamki do drzwi, lustra, zastawy stołowe, instrumenty muzyczne, świeczniki, sztucce, zegary, jak również elementy wyposażenia, np. piece, kominki, meble, sufity, posadzki, witraże, balustrady, kraty, żyrandole, kotary do okien, a także przykłady rzemiosła budowlanego i kamieniarskiego, takie jak ornamenty, obramienia okien i drzwi, kapitele, fontanny, ogrodzenia, schody czy drewniane szopy, gołębniki oraz metalowe altanki ogrodowe.

Wśród prezentowanych na łamach „Gewerbehalle” dzieł sztuki znalazły się również pomniki nagrobne przeznaczone na cmentarze. Kiedy redaktorami czasopisma byli Wilhelm Bäumer i Julius Schnorr, a więc w ciągu niespełna 15 lat funkcjonowania tytułu na rynku wydawniczym, na dziewiętnastu tablicach zaprezentowano 21 obiektów sztuki sepulkralnej⁵. Ich projektantami byli przede wszystkim architekci wirtemberscy związani zawodowo ze Stuttgartem, tak jak Carl Friedrich Beisbarth senior (1809–1878), i znajdującą się tam Königliche Polytechnische Schule, tak jak prof. Christian Friedrich von Leins (1814–1892) i będący jej absolwentami Karl

SchauPERT (?-?), a w późniejszym czasie również wykładowcami, tak jak prof. Wilhelm Bäumer (1829–1895), Conrad Dollinger (1840–1925) i prof. Robert von Reinhardt (1843–1914). Pozostali architekci, których projekty nagrobków opublikowano w „Gewerbehalle”, związani byli z Bremą, jak Johannes Rippe (1838–1908), z Brunszwikiem – Gustav Bohnsack (1843–1925), z Monachium – Albert Geul (1828–1898), lub z Wiedniem, tak jak Wilhelm Wolanek (?-?), Hermann von Riewel (1832–1898), August Ortwein (1836–1900) i Karl Köning (1841–1915)⁶. Dość licznie reprezentowaną, obok niemieckich, grupę austriackich architektów (ich projekty publikowane były w latach 1869–1875) pismo zawdzięczało kontaktom nawiązanym przez Wilhelma Bäumera podczas jego pobytu w Wiedniu w latach 1869–1874⁷. Oprócz architektów niemieckojęzycznych na łamach czasopisma publikowane były projekty twórców zachodnioeuropejskich. Należały one jednak do wyjątków. W 1869 r., w numerze szóstym czasopisma został zamieszczony projekt aediculi grobowej wzniesionej na jednym z cmentarzy w okolicach Paryża autorstwa francuskiego architekta Josepha Auguste’a Émile’a Vaudremera (1829–1914)⁸.

6 Bäumer Wilhelm, in: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von Antike bis zur Gegenwart*, Band 2, Hrsg. U. Thieme, F. Becker, Leipzig 1908, s. 350; Beisbarth Carl Friedrich Senior, in: *Allgemeines Lexikon...*, dz. cyt., s. 211–212; Dollinger Conrad, in: *Allgemeines Lexikon...*, dz. cyt., s. 394; Köning Karl, in: *Allgemeines Lexikon...*, dz. cyt., s. 157–158; Leins Christian Friedrich von, in: *Allgemeines Lexikon...*, dz. cyt., s. 596–597; Ortwein August, in: *Allgemeines Lexikon...*, dz. cyt., s. 68; Reinhardt Robert von, in: *Allgemeines Lexikon...*, dz. cyt., s. 128; Rippe Johannes, in: *Allgemeines Lexikon...*, dz. cyt., s. 376; Hasła: Bäumer Wilhelm, Köning Karl, Riewel Hermann von, in: *Architektenlexikon Wien 1770–1945. Herausgegeben vom Architekturzentrum Wien*, Wien 2007. Architekturzentrum Wien: architektenlexikon.at [dostęp 15 XII 2023]; A. Wintterlin, *Württembergische Künstler in Lebensbildern*, Stuttgart–Leipzig–Berlin–Wien 1895, s. 388–397, 412–435.

7 Bäumer Wilhelm, in: *Allgemeines Lexikon...*, dz. cyt., s. 350.

8 „Gewerbehalle”, 1869, Nr. 6, s. 90.

5 Za okres 1863–1876.

Rok później w numerze dziesiątym redakcja opublikowała tumbę zwieńczoną baldachimem, która ozdobiła w 1868 r. grób admirała Charlesa Spencera Rickettsa (zm. 1867) na cmentarzu Kensal Green w Londynie. Twórcą monumentu był brytyjski architekt William Burges (1827–1881)⁹. Projekty niektórych architektów były drukowane w czasopiśmie po kilka razy. Pięć wzorów nagrobków opublikował Wilhelm Bäumer¹⁰, po dwa zamieścili Conrad Dollinger¹¹ i Carl Friedrich Beisbarth senior¹². Spośród nielicznych wykonawców wymieniani zostali w podpisach pod rycinami pochodzący z Królestwa Wirtembergii rzeźbiarze bracia Cappellerowie – Johannes (1827–1883) i Johann Victor (1831–1904)¹³, oraz Johann Schnizler z Rottenburga am Neckar (?–?) i prof. Blod ze Stuttgartu (?–?).

Pomniki grobowe prezentowane w „Gewerbehalle” projektowane były z myślą o upamiętnieniu pojedynczej osoby. Z całego zespołu liczącego 21 obiektów tylko dwa przeznaczone były na groby rodzinne dla większej liczby zmarłych¹⁴. Niemal wszystkie stanąć miały na cmentarzach wyznań chrześcijańskich – protestanckich lub rzymskokatolickich. Wyjątek stanowił jeden pomnik, który zaprojektowano w stylu mauretańskim na grób wyznawcy judaizmu¹⁵. Pod względem stylistycznym najwięcej było pomników neogotyckich i neorenesansowych, z wyraźną przewagą tych pierwszych. Podstawowym materiałem użytym do ich wykonania był piaskowiec. Niekiedy uzupełniano go białym

marmurem, z którego odkuwane były elementy figuralne w formie reliefu wypukłego (np. medaliony portretowe lub grupy figuralne), oraz żeliwem, z którego powstawały balustrady ogrodzeniowe i krzyże.

Reprodukowane przykłady reprezentują różne typy pomników grobowych. Są to stele, które stanowią najliczniejszą grupę (7), kapliczki słupowe lub o strukturalnie wieżowej (4), krzyże wieńczące cokoły (4), aedicule (2) oraz pojedyncze przykłady prezentujące nagrobki w typie sarkofagu, kolumny, tumbę z baldachimem i ściany parawanowej w kształcie nastawy ołtarzowej. Dekoracyjno-znaczeniowe elementy składowe tych monumentów ograniczone zostały do wypukłorzeźbionych wianuszków przewiązanych wstążką, kwiatów lilii, makówek, tarcz herbowych, banderol z napisami, podwieszanych girland, łbów baranich, odwróconych pochodni, gałązek oliwnych, laurowych lub palmowych, uskrzydłonych główek anielskich, modlących się aniołków, głowy Chrystusa w cierniowej koronie na przecięciu ramion krzyża czy uskrzydłonej klepsydry. Wymienione elementy, ponieważ występują pojedynczo na nagrobku, nie przytłaczają go nadmiarem form dekoracyjnych. Stanowią one eleganckie i subtelne dopełnienie elementów konstrukcyjno-architektonicznych, które przez to wysuwają się na plan pierwszy. Strukturę architektoniczną pomnika uzupełnia detal utrzymany w stylistyce, w której zaprojektowany był nagrobek, neogotyckiej albo neorenesansowej. Spośród omawianej grupy nagrobków tylko cztery zostały wzbogacone reliefami większych rozmiarów. Są to dwa portrety medalionowe, płyta z przedstawieniem anioła, który towarzyszy zmarłej kobiecie w drodze do Królestwa Niebieskiego oraz personifikacja Caritas¹⁶. Ostatnie z wymienionych przed-

9 „Gewerbehalle”, 1870, Nr. 10, s. 152.

10 „Gewerbehalle”, 1863, Nr. 2, s. 23; 1864, Nr. 10, s. 158; 1866, Nr. 4, s. 62; 1868, Nr. 1, s. 8; 1869, Nr. 8, s. 127.

11 Tamże, 1864, Nr. 6, s. 88; 1868, Nr. 11, s. 170.

12 Tamże, 1864, Nr. 1, s. 14; 1867, Nr. 1, s. 8.

13 Cappeller Johann Viktor, in: *Allgemeines Lexikon...*, dz. cyt., s. 549.

14 „Gewerbehalle”, 1869, Nr. 8, s. 127; 1871, Nr. 11, s. 171.

15 Tamże, 1871, Nr. 9, s. 138.

16 Tamże, 1864, Nr. 6, s. 88; 1866, Nr. 4, s. 62; 1868, Nr. 11, s. 170; 1875, Nr. 5, s. 78.

stawień uzyskało formę niemal pełnoplastyczną, podczas gdy pozostałe wykonano w technice reliefu wypukłego.

Graficzne odbitki nagrobków powstały na podstawie projektów sporządzonych przez architektów w latach 60. XIX w., a nie z widoku zdjętego z natury. Na większość bowiem ujęć składały się rzuty poziome, przekroje i widoki perspektywiczne, niekiedy wzbogacone o wybrane detale. Do części z nich dołączone były podziały, dające wyobrażenie skali wymiarów danego obiektu. W podpisach umieszczonych pod całostronicowymi rycinami jako mniej istotne pominięto informacje dotyczące osób zmarłych (również inskrypcje widoczne na nagrobkach nie zawsze układają się w sensowną całość, umożliwiającą poprawne odczytanie imienia i nazwiska zmarłej osoby, wykonywanego zawodu lub pełnionych przez nią funkcji; czytelne są jedynie daty urodzin i zgonów). Nie wskazano też dokładnej lokalizacji grobów (nazwy cmentarza i miejscowości). Za to uwagę skierowano na samą formę obiektu, wskazując materiały, z jakich został wykonany, oraz projektanta (sporadycznie wykonawcy), wymieniając go z nazwiska, z podaniem miejsca aktualnie prowadzonej przez niego praktyki zawodowej. Pokazane w taki sposób dzieła sztuki sepulkralnej miały dużą szansę zostać ponownie wykorzystane przy innych twórców lub zleceńdawców w kolejnych realizacjach, nie tylko na terenie Niemiec, ale wszędzie tam, gdzie mogło trafić „Gewerbehalle”. Nakład czasopisma wydawanego w sześciu językach już w 1870 r. rozproszono w 20 tys. egzemplarzy¹⁷.

Na warszawskich cmentarzach zachowały się trzy pomniki nagrobne pochodzące z drugiej połowy XIX w., które

wskazują na uderzające podobieństwo do dwóch nagrobków przedstawionych w periodyku „Gewerbehalle” w numerze szóstym z roku 1864 i w numerze pierwszym z 1868 r.¹⁸ Są to pomniki upamiętniające komisarza ekonomicznego Siedleckiej Izby Skarbowej Stanisława Wrońskiego (zm. 24 XI 1874, lat 48)¹⁹ i prezydenta m. Warszawy Kazimierza Woydę (zm. 15 V 1877, lat 65)²⁰, oba na cmentarzu Powązkowskim,

18 „Gewerbehalle”, 1864, Nr. 6, s. 88; 1868, Nr. 1, s. 8.

19 Stanisław Adolf Wroński, urodzony w Pułtusku, syn Klemensa – urzędnika i Ewy z Skwarczyńskich. Od 1862 r. żonaty z Izabellą Leszczyńską, urodzoną w Opatowie (pow. płocki). Razem z rodziną zamieszkały w Warszawie. Był urzędnikiem w Komisji Rządowej Przychodów i Skarbu, później pracował jako komisarz ekonomiczny przy Siedleckiej Izbie Skarbowej. Zob. Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Akt chrztu Stanisława Adolfa Wrońskiego*, par. w Pułtusku, 1831, nr 75; Archiwum Państwowe m.st. Warszawy (dalej: APW), *Akt małżeństwa Stanisława Wrońskiego i Izabelli Leszczyńskiej*, par. św. Andrzeja w Warszawie, 1862, nr 292; Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie, *Akt zgonu Stanisława Wrońskiego*, par. św. Aleksandra w Warszawie, 1874, nr 757; [Nekrolog Stanisława Wrońskiego], „Kurier Warszawski”, 1874, nr 261, s. 3. W tym samym grobie zostali pochowani żona Stanisława – Izabella z Leszczyńskich Wrońska (zm. 14 X 1919, lat 87), dwie córki: Wanda Wrońska (zm. 5 I 1925, lat 56) i Maria z Wrońskich Węgleńska (zm. 18 VI 1933, lat 67) oraz zięć Andrzej Węgleński (zm. 26 V 1921, lat 59).

20 Jan Kazimierz Karol Woyda, urodzony 2 lipca 1810 r. w Warszawie, był synem Karola Fryderyka Woydy (1771–1846) – prezydenta m. Warszawy, wyznania kalwińskiego i katoliczki Teresy Urszuli Kuznicowej. Jako szesnastolatek został ochrzczony w wierze rzymskokatolickiej 2 lutego 1826 r. W 1836 r. zawarł sakramentalny związek z Henryką Korytowską. Małżonkowie doczekali się pięciorga dzieci, czterech córek i syna. Woyda, tak jak jego ojciec, pracował w Warszawie, zajmując wysokie stanowiska urzędnicze, początkowo jako pomocnik archiwisty i referent w sekcji potrzeb wojska, a następnie jako urzędnik do szczególnych poruczeń w kancelarii przybocznej dyrektora głównego, przewodniczącego Komisji Urzędowej Spraw Wewnętrznych, Duchownych i Oświecenia Publicznego. W 1838 r. został mianowany komisarzem okręgu kujawskiego, a następnie od 1843 r. zajmował stanowisko naczelnika powiatu kujawskiego, co wiązało się z tymczasowym opuszczeniem Warszawy i przeniesieniem się do Włocławka. Po powrocie do stolicy krótko, zaledwie kilka miesięcy, od lutego do 6 sierpnia 1862 r., pełnił funkcję prezydenta m. Warszawy. 17 maja 1877 r. został po-

17 Bäumer Wilhelm, in: *Allgemeines Lexikon...*, dz. cyt., s. 350. Po 20 latach drukowania czasopismo zniknęło z rynku wydawniczego z bliżej nieokreślonych powodów.

pierwszy w kwaterze H (rz. 5, m. 17), drugi w kwaterze 46 (rz. 6, m. 29–30) oraz Wilhelma Thiela, majstra piekarskiego (zm. 20 IX 1882, lat 43)²¹, pochowanego na cmentarzu ewangelicko-augsburskim przy ul. Młynarskiej (Al. A, gr. 45).

W przedmiotowej literaturze nie odnajdziemy ani jednej wzmianki na ich temat, ponieważ żaden ze wskazanych pomników nie zwrócił na siebie dotąd uwagi badaczy. Nie znamy twórców tych monumentów, ponieważ obiekty nie są

chowane na cmentarzu Powązkowskim. Razem z nim w jednym grobie spoczywają żona, Henryka z Korytowskich Woydzina (zm. 19 VI 1887, lat 72), córka Michalina z Woydów Kossakowska (zm. 27 VIII 1907, lat 68), zięć Medard Kossakowski (zm. 31 VII 1896, lat 59) oraz dwoje wnucząt: Kazimierz Kossakowski (zm. 9 XI 1895, lat 28, syn Medarda i Michaliny z Woydów) i Maria Potkańska (zm. 9 V 1885, lat 18, córka Juliusza i Marii Praksey z Woydów). Zob. APW, *Akt urodzenia Jana Kazimierza Karola Woydy*, Warszawa ASC Cyrkuł VII, 1810, nr 93; APW, *Akt chrztu Jana Kazimierza Karola Woydy*, par. św. Andrzeja w Warszawie, 1826, nr 65; APW, *Akt małżeństwa Kazimierza Woydy i Henryki Korytowskiej*, par. Nawiedzenia NMP w Warszawie, 1836, nr 24; [Nekrolog Kazimierza Woydy], „Kurier Warszawski” 1877, nr 106, s. 3; *Nekrologia* [Kazimierz Woyda], „Wędrowiec”, t. 1, 1877, nr 21, s. 336; [Nekrolog Marii Potkańskiej], „Kurier Warszawski”, 1885, nr 128, s. 4; [Nekrolog Henryki z Korytowskich Woydy], „Kurier Warszawski”, 1887, nr 169, s. 6; [Nekrolog Kazimierza Kossakowskiego], „Kurier Warszawski”, 1895, nr 312, s. 5; [Nekrolog Medarda Korwin-Kossakowskiego], „Kurier Warszawski” 1896, nr 211 dod. por., s. 2; [Nekrolog Michaliny z Woydów Kossakowskiej], „Kurier Warszawski”, 1907, nr 237, s. 5; „Kalendarzyk Polityczny”, 1834, s. 76; 1835, s. 104; 1836, nr 143; 1837, s. 123; 1838, s. 105; 1840, s. 252; 1841, s. 258; 1842, s. 246; 1843, s. 342; 1844, s. 345; 1845, s. 357; 1847, s. 356; S. Szenic, *Cmentarz Powązkowski 1851–1890. Zmarli i ich rodziny*, Warszawa 1982, s. 263.

21 Ludwik Wilhelm Thiel, majster piekarski, zamieszkały w Warszawie. Pozostawił żonę z trójką dzieci. We wspólnym grobie razem z nim pochowani zostali żona Maria Julia z Ehestaedtów Thielowa (zm. 29 IV 1913, lat 68) i Juliusz Gustaw Hegner (zm. 17 VII 1924, lat 65), zapewne mąż ich jedynej córki (inskrypcja umieszczona na wolnostojącej steli, przed pomnikiem małżonków). Zob. [Nekrolog Ludwika Wilhelma Thiela], „Kurier Warszawski”, 1882, nr 211, s. 5; [Nekrolog Marii z Ehestaedtów Thielowej], „Kurier Warszawski”, 1913, nr 117, s. 10; [Nekrolog Juliusza Gustawa Hegnera], „Kurier Warszawski”, 1924, nr 200, wyd. wiecz., s. 8.

sygnowane, a prasa warszawska nie odnotowała informacji o ich pojawieniu się na cmentarzu. O osobach zmarłych także wiadomo niewiele ponad to, co możemy odczytać z inskrypcji umieszczonej na pomniku lub informacji znajdujących się w nekrologach „Kuriera Warszawskiego” oraz w aktach metrykalnych²². Tylko w odniesieniu do Kazimierza Woydy i jego rodziny dane są pełniejsze, co znalazło swoje odzwierciedlenie w krótkim biogramie pióra Stanisława Szenica, zamieszczonym w drugim tomie *Cmentarza Powązkowskiego 1851–1890*²³. Pomnik Woydy jest też jedynym, którego dokładną datę powstania udało się ustalić. Poświęcenie monumentu ufundowanego przez żonę Henrykę z Korytowskich, połączone z przeniesieniem zwłok byłego prezydenta do grobu rodzinnego odbyło się na cmentarzu Powązkowskim 15 maja 1878 r., w pierwszą rocznicę śmierci prezydenta²⁴. Powstanie pozostałych pomników należałoby określić w podobny sposób, przyjmując, że ukończono je nie wcześniej niż w pierwszą rocznicę zgonu zmarłego.

Nagrobki znajdujące się na Starych Powązkach zostały oparte na tym samym wzorze pomnika, który najpewniej w latach 60. XIX w. zaprojektował Conrad Dollinger. Projekt został opublikowany w „Gewerbehalle” w 1864 r.²⁵ (il. 2) Monument jego autorstwa jest wysoką, przewężającą się ku górze stelą ustawioną na niskim prostokątnym

22 Zob. przyp. 19–21.

23 S. Szenic, dz. cyt., s. 263.

24 „Kurier Warszawski”, 1878, nr 109, s. 4; „Kurier Codzienny”, 1878, nr 109, s. 2.

25 „Gewerbehalle”, 1864, Nr. 6, s. 88. W oparciu o ten sam projekt na Starym Cmentarzu Południowym (Der Alte Südliche Friedhof) w Monachium wzniesiono pomnik Oberleutnanta I. Regimentu Artyleryjskiego Josepha Borzagi (1832–1870), który zginął w bitwie pod Sedanem (pole grobowe 1, rz. 7, gr. 22). Model gipsowy do odlewu medalionu portretowego przygotował pochodzący ze Styrii Carl Feichtinger. Zob. C. Denk, J. Ziesemer, *Kunst und Memoria. Der Alte Südliche Friedhof in München*, Berlin–München 2014, s. 309.

2. Projekt pomnika nagrobnego, arch.
Conrad Dollinger. Fot. wg „Gewerbehalle”, 1864,
Nr. 6, s. 88

cokole, nakrytą dwuspadowym zwieńczeniem i ujętą bocznymi występami zakończonymi formą migdałopodobną. Jej charakterystycznym elementem jest mieszcząca się od frontu, pod zwieńczeniem owalna wnęka, dekorowana u góry pięcioramienną pryzmatyczną gwiazdą, a od dołu girlandą z liści dębu i żółędzi podwieszoną na wstążkach do narożnych uchwyty w kształcie rozetek. Wmurowana jest w nią płaskorzeźba portretowa mężczyzny w półprofilu, z głową zwróconą w lewą stronę. Pozostałe wypukłorzeźbione elementy zdobią czoło zwieńczenia – jest to pęk trzech makówek oraz boki pomnika – są to przewieszane przez występy wianuszki

3. Pomnik Kazimierza Woydy, cmentarz
Powązkowski w Warszawie, 1878.
Fot. M. Wiraszka

laurowe i umieszone nad nimi rozetki. Ich dopełnienie stanowią zgeometryzowane ornamentacje roślinno-kwiatowe wykonane w technice reliefu wklęsłego, umieszczone na bocznych powierzchniach pomnika wokół rozetki i na zwieńczeniu wstępów.

Pomnik Woydy oddaje precyzyjnie wygląd oryginału w zobrazowaniu zarówno formy, jak i detalu (il. 3). Jego twórca naniósł tylko drobne korekty, polegające na zmianie ujęcia popiersia zmarłego, gdzie postać zwrócona jest na wprost, a nie w lewo, zastąpienia girlandy z liści dębu girlandą z liści laurowych oraz zwieńczenia steli krzyżem, którego nie ma w pierwotnym wzorze (il. 4). Ponieważ pomnik ten został

4. Tondo z popiersiem Kazimierza Woydy, cmentarz Powązkowski w Warszawie, 1878. Fot. M. Wiraszka

5. Pomnik Stanisława Wrońskiego, cmentarz Powązkowski w Warszawie, ok. 1875. Fot. M. Wiraszka

wzniesiony jako rodzinny (zajmuje podwójne miejsce, u zbiegu dwóch alejek), projektant rozszerzył go o dodatkowe elementy, takie jak krypta (na rzucie zbliżonym do kwadratu o wymiarach 290×270 cm, nakryta płytami piaskowcowymi ułożonymi na styk na niskiej podmurówce, dostępna od góry przez otwór zabezpieczony prostokątną płytą z metalowymi antabami), dodatkowa tablica z inskrypcjami (w formie wolnostojącej ukośnej steli) i żeliwne ogrodzenie.

Wcześniejszy od nagrobka Woydy o około trzy lata i mniejszy od niego o połowę pomnik Wrońskiego prezentuje bardziej swobodne podejście do oryginalnego

projektu²⁶ (il. 5). Projektant zachował wprawdzie zasadniczą strukturę architektoniczną, ale ją nieco uprościł, rezygnując z bocznych występów. Z tego powodu znajdujące się na bocznych płaszczyznach wypukłorzeźbione wieńce laurowe z podczepionymi do nich płaskorzeźbionymi amforami, mimo zawieszenia na kamiennych bolcach nie sprawiają wrażenia, jakby wisiały, ale jakby były przyklejone do podłoża. Modyfikacji uległa również część pomnika mieszcząca popiersie w owalnym

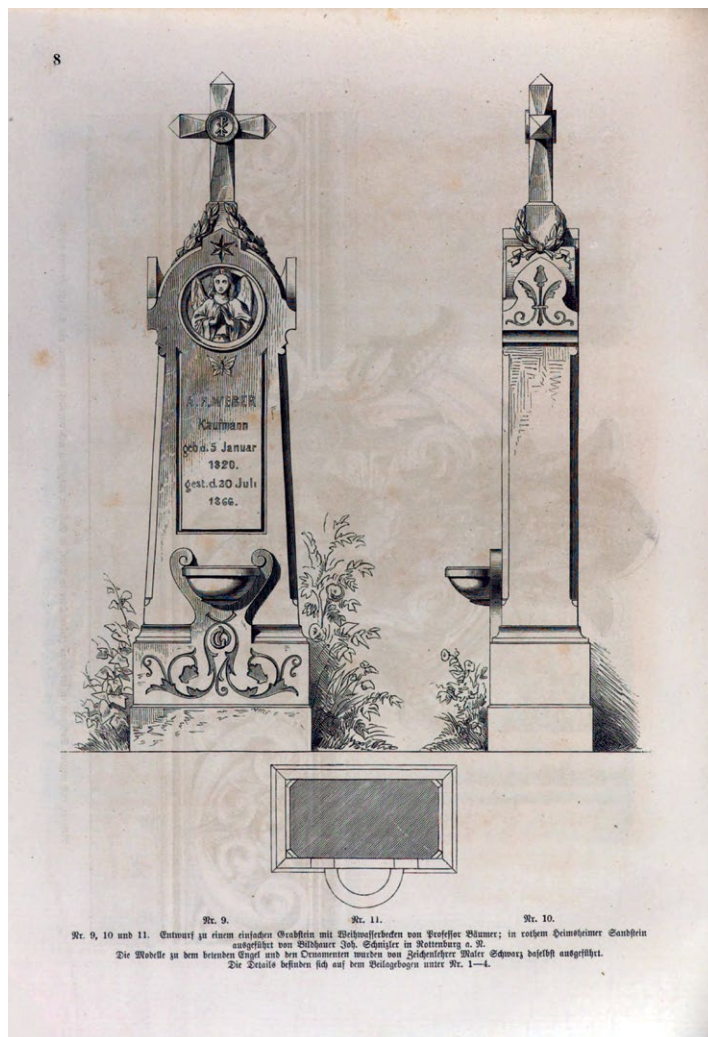
26 Wymiary pomnika Kazimierza Woydy: $475 \times 290 \times 270$ cm. Wymiary pomnika Stanisława Wrońskiego: $250 \times 130 \times 260$ cm.

6. Pomnik Wilhelma Thiela, cmentarz ewangelicko-augsburski w Warszawie, ok. 1883.
Fot. M. Wiraszka

medalione. Zamiast portretu zmarłego w tondzie znalazł się biust Chrystusa odłany ze stopu miedzi, a pod nim podwiązana za końce wstążkami wypukłorzeźbiona girlanda kwiatowa. Z pierwowzoru wykorzystano więc tylko ogólną koncepcję struktury i rozmieszczenie elementów rzeźbiarskich, wiernie powtarzając jedynie zwieńczenie pomnika z charakterystyczną dekoracją od frontu umieszczoną wzdłuż jego narożnych krawędzi.

Trzeci z pomników, znajdujący się na warszawskim cmentarzu ewangelicko-augsburskim nad grobem Wilhelma Thiela, podobnie traktuje oryginał jak monument upamiętniający Kazimierza Woydę na

7. Projekt pomnika nagrobnego, arch. Wilhelm Bäumer. Fot. wg „Gewerbehalle”, 1868, Nr. 1, s. 8

Powązkach (il. 6). Za wzór posłużył projekt autorstwa architekta Wilhelma Bäumera z ok. 1867 r. (opublikowany w „Gewerbehalle” w 1868), wykonany przez rzeźbiarza Johanna Schnizlera z Rottenburga am Neckar, z wykorzystaniem modeli rysunkowych elementów rzeźbiarskich przygotowanych przez nauczyciela rysunku, malarza Schwarza (il. 7)²⁷. Typologicznie jest to również wysoka, przewężająca się ku górze stela, zamknięta tym razem półkuliście i ustawiona na dwustopniowym cokole. Jej zwieńczenie stanowi krzyż o ostrosłupowo zakończonych ramionach, którego cokolik

27 „Gewerbehalle”, 1868, Nr. 1, s. 8.

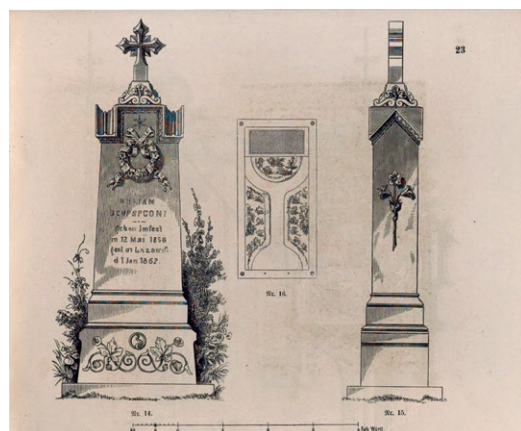

8. Pomnik rodziny Ławrynowiczów, cmentarz Powązkowski w Warszawie, po 1879. Fot. M. Wiraszka

9. Pomnik małżonków Huhle, cmentarz ewangelicko-augsburski w Warszawie, lata 80. XIX w. Fot. M. Wiraszka

z obu stron ujmują wypukłorzeźbione pary gałązek laurowych przewiązanych u dołu wstążką, a miejsce przecięcia ramion zajmuje okrągły medalion z chrystogramem (ligatura złożona z liter X i P). Elementami wyróżniającymi pomnik są wizerunek modlącego się anioła ukazanego w półpostaci, umieszczony w zwieńczeniu steli w okrągłej płycinie oraz znajdująca się nad cokołem żardiniera w formie półkolistej misy ujętej płaskorzeźbionymi uchwytami o górnych końcach zwiniętych w woluty, które przechodzą następnie w krzywoliniżnie zwieńczenie pierwszego stopnia podstawy. Tym detalom towarzyszą wykonane w technice reliefu wklęsłe elementy

10. Projekt pomnika nagrobnego, arch. Wilhelm Bäumer. Fot. wg „Gewerbehalle” 1863, Nr. 2, s. 23

11. Detal na bocznej elewacji pomnika Kazimierza Woydy, cmentarz Powązkowski w Warszawie, 1878. Fot. M. Wiraszka

dekoracyjno-znaczeniowe umieszczone nad i pod medalionem: sześcioramienna gwiazda i motyl, jak również ornamentacje złożone ze stylizowanej wici roślinnej z makówkami, którymi pokryto powierzchnię pierwszego stopnia cokołu razem z podstawą żardiniery oraz migdałopodobne występy ujmujące po bokach zwieńczenie steli. W realizacji na warszawskim cmentarzu ewangelicko-augsburskim pominięto jedynie motyw motyla umieszczonego pod tondem. Nawet inskrypcja znajdująca się na pomniku Wilhelma Thiela została, tak samo jak to jest w oryginale, wpisana w otaczającą ją z trzech stron rytą ramkę. Wierność w oddaniu najdrobniejszych szczegółów, pozwala przypuszczać, że w pustym dziś tondzie pierwotnie znajdowało się wyobrażenie modlącego się anioła, które w bliżej nieokreślonym czasie i nieznanymi okolicznościami zostało zniszczone albo skradzione przez anonimowych sprawców.

Poza tymi trzema nagrobkami w dwóch kolejnych: rodziny Ławrynowiczów na Starych Powązkach (kw. 13, rz. 6)²⁸ i małżonków Huhle na cmentarzu ewangelicko-augsburskim (rz. 8, m. 35)²⁹, z orygi-

28 Pomnik powstał po śmierci Aleksandra Ławrynowicza (zm. 2 V 1879), emeryta, byłego radcy stanu i dyrektora kancelarii Izby Obrachunkowej. Wykonaną w całości z piaskowca stelę (wym. 390 × 113 × 76 cm), poza zwieńczeniem, wyróżnia umieszczona centralnie od frontu owalna płyca w profilowanej ramie z rytą inskrypcją oraz wypukłorzeźbione rozetki przy narożach. „Kurier Warszawski”, 1879, nr 98, s. 4.

29 Nagrobek Elżbiety i Jana Piotra Huhle ma identyczną formę co stela rodziny Ławrynowiczów na cmentarzu Powązkowskim (wym. 327 × 90 × 55 cm). Różni się od niej jedynie techniką wykonania napisu inskrypcyjnego: są to aplikowane litery ołowiane (typowe dla 2. poł. XIX w.). Na podstawie tych dwóch przesłanek można przyjąć powstanie pomnika na lata 80. XIX w. Jego fundatorką była zapewne Karolina Krystyna z Suckertów Huhle (zm. 20 VII 1904), druga żona Jana Piotra Huhle (zm. 27 I 1847), majstra młynarskiego, urodzonego 9 IV 1786 w Lesznie w Wielkim Księstwie Poznańskim. Wystawiona przez nią stela stoi w obrębie pola grobowego rodziny Boeslerów (Bezlerów), na którym znajduje się również obelisk upamiętniający Marię Elizabethę (zm. 1807) i Heinri-

nalnej steli wykonanej z piaskowca przez braci Cappellerów wg projektu Wilhelma Bäumera opublikowanego w „Gewerbehalle” w 1863 r.³⁰, wykorzystano jedynie górny fragment (il. 8–10). Pomnik zaprojektowany przez niemieckiego architekta posiada charakterystyczne zwieńczenie w formie pojedynczego schodkowania ujętego po

cha (zm. 3 VII 1817), małżonków Boesler, rodziców pierwszej żony Jana Piotra Huhle, Elżbiety z Bezlerów Huhle (zm. 17 V 1841). Oba małżeństwa Jana Piotra Huhle były bezdzietne. Nagrobek drugiej żony sygnowany przez zakład kamieniarski Józefa Norblina i Stefana Bartmańskiego znajduje się na sąsiednim polu grobowym (rz. 8, m. 33). Zob. APW, *Akt małżeństwa Jana Huhle i Elżbiety Boesler (Bösler)*, Warszawa ASC Cyrkuł IV, 1817, nr 123; APW, *Akt małżeństwa Jana Piotra Huhle i Karoliny Krystyny Suckert*, par. ewangelicko-augsburska św. Trójcy w Warszawie, 1842, nr 107; „Kurier Warszawski”, 1841, nr 132, s. 625; 1847, nr 27, s. 125; 1904, nr 200, s. 6.

30 „Gewerbehalle”, 1863, Nr. 2, s. 23.

12. Detal z boku zwieńczenia pomnika
Wilhelma Thiela, cmentarz ewangelicko-
augsburski w Warszawie, ok. 1883.

Fot. M. Wiraszka

bokach odwróconymi o 90° trójkątnymi szczykami. Jego stopień stanowi podstawę dla krzyża osadzonego na trapezoidalnym cokoliku. W obu warszawskich realizacjach z pierwowzoru, poza strukturą, powtórzone jeszcze wypukłorzeźbione ornamentacje umieszczone w profilach krawędzi zwieńczenia (palmety i astragal) oraz na powierzchni cokoliku (para esownic w układzie antytetycznym z kwiatowo-liściastym motywem pośrodku).

Cechą wspólną wszystkich opisanych pomników jest zbliżony czas powstania – przełom lat 70. i 80. XIX w., oraz materiał, z którego zostały wykonane – strukturę i elementy dekoracyjne odkuto z piaskowca, jedynie wypukłorzeźbione wizerunki w medalionach opracowano w białym marmurze (pomniki Woydy i zapewne Thiela) albo odlano ze stopu miedzi (pomnik Wrońskiego). Pod względem typologicznym są to stele z oszczędnie stosowanymi elementami dekoracyjno-znaczeniowymi o jasnym przekazie ikonograficznym odwołującym się albo do symbolicznego wstawienictwa aniołów (niezachowany wizerunek modlącego się anioła w tondzie pomnika Thiela) lub osób boskich (głowa Chrystusa w tondzie pomnika Wrońskiego) połączonego z wiarą w ciało zmartwychwstanie (wyobrażenie motyla i gwiazdy sześcioramiennej oraz chrystogram na przecięciu ramion krzyża w pomniku Thiela), albo ukierunkowanym na gloryfikację osoby zmarłej (medalion z popiersiem Kazimierza Woydy ujęty od dołu girlandą laurową).

W pomnikach Kazimierza Woydy i Wilhelma Thiela, w których stopień odwzorowania oryginału jest najdokładniejszy, wypukłorzeźbione detale występują razem z ornamentacjami w formie zgeometryzowanej wici roślinno-kwiatowej wykonanymi w technice reliefu wklęsłego (il. 11-12). Ten typ zdobień był charakterystyczny od początku lat 50. XIX w. dla francuskiej sztuki sepulkralnej, znajdując

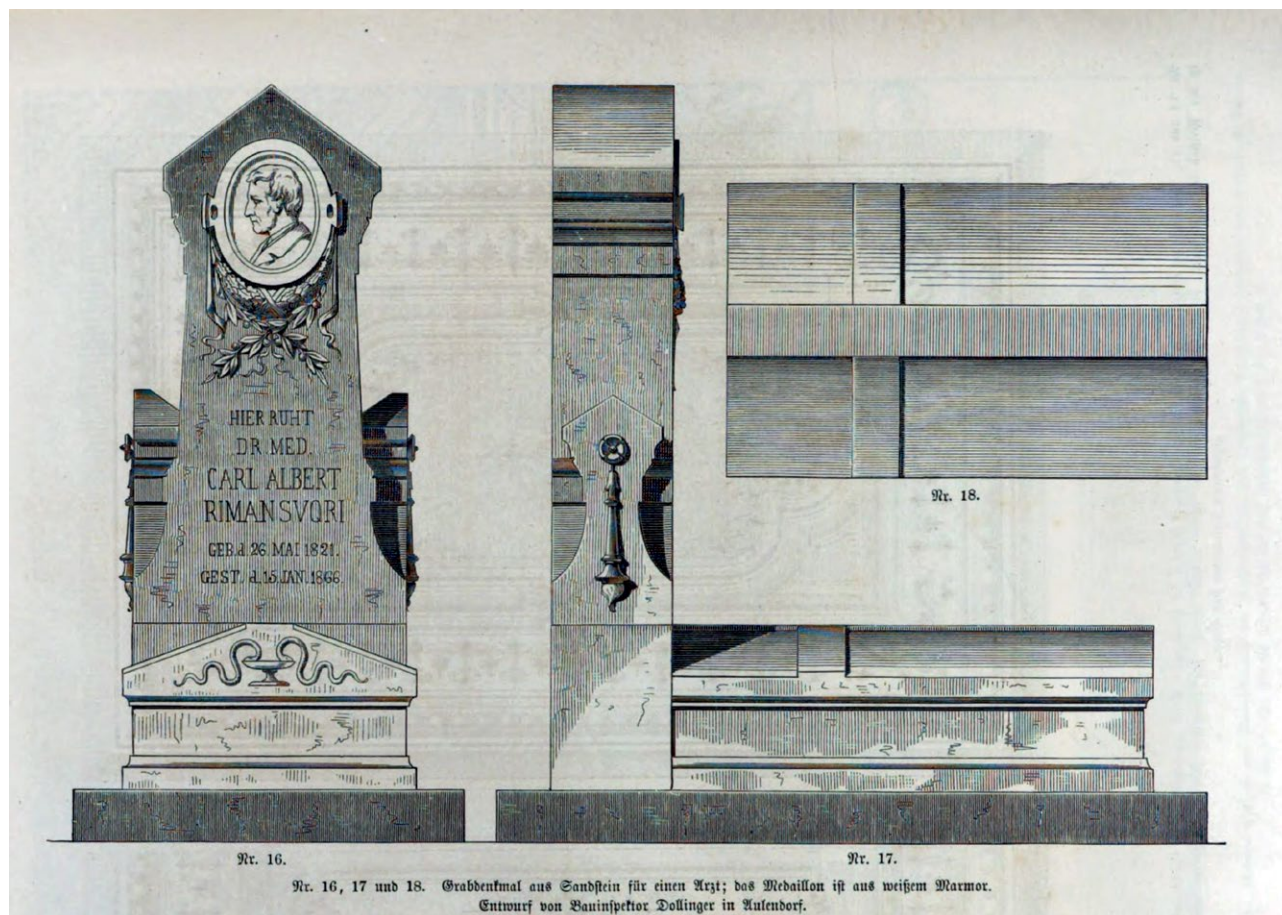

zastosowanie w dekoracjach fasad budowli grobowych, ich wnętrz, ołtarzy oraz pomników nagrobnych. Świadectwem ich popularności są m.in. współczesne projekty architektów niemieckich przykłady zebrane z cmentarzy francuskich, które opublikował w 1871 r. Cèsar Daly w albumie zatytułowanym *Architecture funéraire contemporaine...*³¹. Do rozwiązań zaczerpniętych z francuskiej tradycji nagrobnej należą również występy umieszczane na bocznych lub w górnych partiach pomnika, służące do zawieszenia popularnych we Francji wianków z nieśmiertelników. „Zwyczaj składania na grobach kupowanych u bramy cmentarza mocno splecionych, barwnych wianków – jak dowodzi Jacek Kolbuszewski – rozpowszechnił się

31 C. Daly, *Architecture funéraire contemporaine.*

Spécimens de tombeaux, chapelles funéraires, mausolées, sarcophages, stèles, pierres tombales, ect... choisis principalement dans les cimetières de Paris et exprimant les trois idées radicales de l'architecture funéraire: la mort, l'hommage rendu au mort, l'invocation religieuse à propos du mort, Paris 1871.

Przykładem, pochodzącym z ww. publikacji, może być grobowiec rodziny Achille Fould na cmentarzu Père-Lachaise projektu arch. Émile'a Boeswilwalda (1815-1896). Zob. tenże, dz. cyt., 2° Section A, pl. 9.

we Francji w pierwszej połowie XIX w. Polacy go nie lubili, wedle Juliusza Słowackiego świadczył on o «kupowaniu żalu»³². Nie przeszkadzało to jednak zamawiającym czerpać przy obstalowywaniu nagrobków ze wzorów francuskich, w których te elementy występowały.

Korzystanie z francuskich inspiracji miało na nekropoliach warszawskich ugruntowaną od czasów powstania listopadowego tradycję. Wiązała się ona z dostępnością publikowanych w Paryżu od lat 30. XIX w. bogato ilustrowanych wydawnictw (m.in. Louisa-Marie Normanda, Ferdinanda Quaglia i Josepha Marty'ego) poświęconych nowo wznoszonym na Père-Lachaise i innych cmentarzach stolicy Francji pomnikom i budowlom grobowym, które znalazły uznanie również w mieście nad Wisłą³³. Dowodzi tego pomnik

wzniesiony dla ojca Kazimierza Woydy na cmentarzu ewangelicko-reformowanym (sektor F, rz. 6), Karola Fryderyka (1771–1846), prezydenta m. Warszawy w latach 1816–1830, który tak samo jak nagrobek generała Michała Włodka (1780–1849) na Starych Powązkach (kw. 14, rz. 5), był wzorowany na obelisku marszałka Francji André Massény'ego (1758–1817) na cmentarzu Père-Lachaise w Paryżu (*div. 28, proj. arch.*

cimetières de Paris et des principales villes de France, Paris 1832; F. Quaglia, *Le Père Lachaise ou Recueil de dessins au trait et dans leurs justes proportions des principaux monuments de ce cimetière*, Paris 1832; J. Marty, *Les principaux monuments funéraires du Père-Lachaise, de Montmartre, du Mont-Parnasse et autres cimetières de Paris*, Paris 1839; M. Wiraszka, *Wykorzystanie publikacji francuskich przy realizacji nagrobków na cmentarzach Warszawy w latach 1840–1860. Wzorniki Normanda i Quaglia*, „Artifex Novus”, 2017, nr 1, s. 46–61; też, *Wykorzystanie publikacji francuskich przy realizacji nagrobków na cmentarzach Warszawy w latach 1840–1860. Wzornik Josepha Marty'ego*, „Saeculum Christianum”, t. XXV, 2018, s. 284–311.

32 J. Kolbuszewski, *Cmentarze*, Wrocław 1996, s. 24.

33 L.M. Normand, *Monuments funéraires choisis dans les*

13. Projekt pomnika nagrobnego, arch. Conrad Dollinger, przed 1868. Fot. wg „Gewerbehalle”, 1868, Nr. 11, s. 170

Ambroise Mèry Vincent)³⁴. Oba warszawskie pomniki różni stopień dokładności odwzorowania francuskiego oryginału. Pomnik Włodka jest wierną kopią obelisku Massény, podczas gdy nagrobek Karola Woydy powstał jako inspirowany pierwotnym wzorem paryskim.

Widoczne w projektach pomników nagrobnych Wilhelma Bäumera i Conrada Dollingera wpływy francuskie można tłumaczyć dostępnością wzorów graficznych, ale również odbytymi przez nich studiami, rozpoczętymi na Politechnice w Stuttgarcie, a następnie kontynuowanymi w Paryżu w École des Beaux-Arts. Bäumer podjął studia na paryskiej uczelni w 1854 r.³⁵, Dollinger był jej studentem w roku 1866/1867³⁶. Wcześniej jednak pobierał nauki u Bäumera, który od roku 1858 był profesorem na Politechnice w Stuttgarcie³⁷. Po powrocie do Niemiec Dollinger opublikował w 1868 r. w „Gewerbehalle” projekt nagrobka dla lekarza zmarłego w 1866 r. (rok umieszczony na odbitce graficznej nagrobka, il. 13)³⁸, który bardzo przypomina zrealizowany na cmentarzu Montmartre pomnik Émile’a Prudenta (1817–1863; *div.* 25) – pianisty i kompozytora (il. 14), autorstwa francuskiego architekta Pierre’a Manguina (1815–1869). Ponieważ jego graficzny wizerunek został spopularyzowany dopiero przez wydawnictwo albumowe Daly’ego z 1871 r.³⁹, można wnioskować, że w tym wypadku była to inspiracja wynikająca z bezpośredniego kontaktu z obiektem,

34 M. Wiraszka, *Wykorzystanie publikacji... Wzorniki Normanda i Quaglia*, dz. cyt., s. 52–57 (tamże szczegółowa literatura).

35 Bäumer Wilhelm, in: *Allgemeines Lexikon...*, dz. cyt., s. 350.

36 Dollinger Conrad, in: *Allgemeines Lexikon...*, dz. cyt., s. 394.

37 Bäumer Wilhelm, in: *Allgemeines Lexikon...*, dz. cyt., s. 350.

38 „Gewerbehalle”, 1868, Nr. 11, s. 170.

39 C. Daly, dz. cyt., 2e Section D, pl. 8.

14. Projekt pomnika Émile’a Prudenta, arch. Pierre Manguin, cmentarz Montmartre w Paryżu, przed 1871. Fot. wg C. Daly, dz. cyt., 2e Section D, pl. 8

który Conrad Dollinger mógł oglądać podczas pobytu w Paryżu pod koniec lat 60. XIX w. Był to drugi pomnik nagrobny jego autorstwa zamieszczony w czasopiśmie „Gewerbehalle”. Cztery lata wcześniej (tj. w 1864), jako świeżo upieczony absolwent Politechniki opublikował projekt, w oparciu o który powstały pod koniec lat 70. XIX w. monumenty nad grobami Stanisława Wrońskiego (ok. 1875) i Kazimierza Woydy (1878) na cmentarzu Powązkowskim w Warszawie. Do nich na początku lat 80. XIX w. dołączyły nagrobki Wilhelma Thiela (ok. 1883) i małżonków Huhle (lata 80. XIX w.), wzniesione na cmentarzu ewangelicko-augsburskim, oraz rodziny Ławrynowiczów na Starych Powązkach (po 1879), będące kopiami projektów Wilhelma Bäumera drukowanych w „Gewerbehalle” w 1863 i 1868 r. Nieustalony z imienia i nazwiska twórca:

projektant/wykonawca warszawskich pomników nagrobnych, wykorzystał gotowe wzory zamieszczone w stuttgarckim czasopiśmie branżowym „Gewerbehalle”, wybierając i kopiując spośród nich te, w których wpływ francuskiej współczesnej sztuki sepulkralnej był wyraźnie wyczuwalny.

Wymienione przykłady nagrobków z dwóch warszawskich cmentarzy stanowią żywy dowód na to, w jaki sposób i jak szybko reprodukowane w obcojęzycznych czasopiśmie artystycznych i rzemieślniczych oraz architektonicznych projekty nagrobków znajdowały na nekropoliach Warszawy bezpośrednio naśladownictwo. Wskazane w niniejszym artykule i zilustrowane konkretnymi przykładami drogi przepływu wzorów są zaledwie przyczynkiem do szerszego, choć wciąż słabo jeszcze rozpoznanego zagadnienia⁴⁰,

40 Z literatury, która próbuje na gruncie warszawskim wypełnić tę lukę, wskazać należy opracowania: W. Procyk, *XIX-wieczny wzornik pomników nagrobnych*.

jakim pozostają źródła inspiracji dla pomników nagrobnych znajdujących się na warszawskich cmentarzach. Z jednej strony potwierdzają one typowe dla XIX w. umiędzynarodowienie stosowanych rozwiązań formalnych oraz ich typizację, z drugiej są wyrazem konwencjonalizacji upamiętnień pośmiertnych.

Próba określenia sposobów i zakresu wykorzystania wzorów na cmentarzu Powązkowskim, w: Cemetery art – Sztuka cmentarna – L'Art de cimetièrre. Dokumenty sympozjum naukowego, 28–30 października 1993 r., red. O. Czerner, I. Juszkiewicz, Wrocław 1995, s. 277–286; M. Wiraszka, Wykorzystanie publikacji... Wzorniki Normanda i Quaglia, dz. cyt., s. 46–61; taż, Wykorzystanie publikacji... Wzornik Josepha Marty'ego, dz. cyt., s. 284–311; taż, Kaplice i mauzolea na cmentarzach Warszawy w XIX i pierwszej połowie XX wieku, t. 1: Dzieła i ich twórcy, Warszawa 2017; taż, Kaplice i mauzolea na cmentarzach Warszawy w XIX i pierwszej połowie XX wieku, t. 2: Źródła inspiracji, Warszawa 2019.

STRESZCZENIE

Przedmiotem analizy formalno-ikonograficznej jest pięć pomników nagrobnych upamiętniających komisarza ekonomicznego Siedleckiej Izby Skarbowej Stanisława Wrońskiego (zm. 24 XI 1874, lat 48), prezydenta m. Warszawy Kazimierza Woydę (zm. 15 V 1877, lat 65), dyrektora kancelarii Izby Obrachunkowej Aleksandra Ławrynowicza (zm. 2 V 1879, lat 70), znajdujące się na cmentarzu Powązkowskim, oraz Wilhelma Thieła, majstra piekarskiego (zm. 20 IX 1882, lat 43) i małżonków Huhle, Elżbiety (zm. 17 V 1841, lat 49) i Jana Piotra (zm. 27 I 1847, lat 61), pochowanych na cmentarzu ewangelicko-augsburskim przy ul. Młynarskiej w Warszawie. Pierwowzorem dla tych nagrobków były projekty wirtemberskich architektów

SUMMARY

The object of the paper is formal and iconographic analysis of five funerary monuments commemorating: Stanisław Wroński (d. 24 Nov. 1874, aged 48), a Treasury commissary of the Siedlce Treasury Office; Kazimierz Woyda (d. 15 May 1877, aged 65), mayor of the city of Warsaw, Aleksander Ławrynowicz (d. 2 May 1879, aged 70), director of the office of the Chamber of Audit, both located at the Powązki Cemetery, of Wilhelm Thiel (d. 20 Sept. 1882, aged 43), a master baker, and spouses, Mr and Mrs Huhle, Elżbieta (d. 17 May 1841, aged 49) and Jan Piotr (d. 27 Jan. 1847, aged 61), buried at the Evangelical Lutheran cemetery at Młynarska Street in Warsaw. All of these monuments were modelled on designs by the

Wilhelma Bäumera (1829–1895) i Conrada Dollingera (1840–1925) opublikowane w „Gewerbehalle” – czasopiśmie poświęconemu różnym gałęziom przemysłu artystycznego, którego założycielami i pierwszymi redaktorami byli architekt Wilhelm Bäumer i rysownik Julius Schnorr. Miesięcznik ten drukowany był w Stuttgarcie przez wydawnictwo J. Engelhorna w latach 1863–1893.

SŁOWA KLUCZOWE

czasopismo „Gewerbehalle”, pomnik nagrobny, cmentarz Powązkowski, cmentarz ewangelicko-augsburski, Warszawa, Conrad Dollinger, Wilhelm Bäumer

Württemberg architects: Wilhelm Bäumer (1829–1895) and Conrad Dollinger (1840–1925) published in the *Gewerbehalle*, a journal dealing with various disciplines of industrial design. Its founders and first editors were the architect Wilhelm Bäumer and draughtsman Julius Schnorr. The monthly magazine, printed in Stuttgart in the publishing house of J. Engelhorn, appeared from 1863 to 1893.

KEYWORDS

journal the *Gewerbehalle*, funerary monument, the Powązki Cemetery, the Evangelical Lutheran cemetery, Warsaw, Conrad Dollinger, Wilhelm Bäumer

BIBLIOGRAFIA

Źródła archiwalne

Metryki dostępne na stronie: <http://geneteka.genealodzy.pl> [dostęp 16 X 2023].

Archiwum Archidiecezjalne Warszawskie, *Akt zgonu Stanisława Wrońskiego*, par. św. Aleksandra w Warszawie, 1874, nr 757.

Archiwum Diecezjalne w Płocku, *Akt chrztu Stanisława Adolfa Wrońskiego*, par. w Pułtusku, 1831, nr 75.

Archiwum Państwowe m.st. Warszawy (dalej: APW)

APW, *Akt chrztu Jana Kazimierza Karola Woydy*, par. św. Andrzeja w Warszawie, 1826, nr 65.

APW, *Akt małżeństwa Jana Huhle i Elżbiety Boesler (Bösler)*, Warszawa ASC Cyrkuł IV, 1817, nr 123.

APW, *Akt małżeństwa Kazimierza Woydy i Henryki Korytowskiej*, par. Nawiedzenia NMP w Warszawie, 1836, nr 24.

APW, *Akt małżeństwa Jana Piotra Huhle i Karoliny Krystyny Suckert*, par.

ewangelicko-augsburska św. Trójcy w Warszawie, 1842, nr 107.

APW, *Akt małżeństwa Stanisława Wrońskiego i Izabelli Leszczyńskiej*, par. św. Andrzeja w Warszawie, 1862, nr 292.

APW, *Akt urodzenia Jana Kazimierza Karola Woydy*, Warszawa ASC Cyrkuł VII, 1810, nr 93.

Źródła drukowane

Daly Cèsar, *Architecture funéraire contemporaine. Spécimens de tombeaux, chapelles funéraires, mausolées, sarcophages, stèles, pierres tombales, etc.... choisis principalement dans les cimetières de Paris et exprimant les trois idées radicales de l'architecture funéraire: la mort, l'hommage rendu au mort, l'invocation religieuse à propos du mort*, Paris 1871.

Normand Louis-Marie, *Monuments funéraires choisis dans les cimetières de Paris et des principales villes de France*, Paris 1832.

Quaglia Ferdinand, *Le Père Lachaise ou Recueil de dessins au trait et dans leurs justes proportions des principaux monuments de ce cimetière*, Paris 1832.

Marty Joseph, *Les principaux monuments funéraires du Père-Lachaise, de Montmartre, du Mont-Parnasse et autres cimetières de Paris*, Paris 1839.

Opracowania

Bäumer Wilhelm, in: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von Antike bis zur Gegenwart*, Band 2, Hrsg. von Ulrich Thieme, Felix Becker, Leipzig 1908, s. 350.

Beisbarth Carl Friedrich Senior, in: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von Antike bis zur Gegenwart*, Band 3, Hrsg. Ulrich Thieme, Felix Becker, Leipzig 1909, s. 211–212.

Cappeller Johann Viktor, in: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von Antike bis zur Gegenwart*, Band 5, Hrsg. von Ulrich Thieme, Felix Becker, Leipzig 1911, s. 549.

Denk Claudia, Ziesemer John, *Kunst und Memoria. Der Alte Südliche Friedhof in München*, Berlin–München 2014.

Dollinger Conrad, in: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von Antike bis zur Gegenwart*, Band 9, Hrsg. von Ulrich Thieme, Felix Becker, Leipzig 1913, s. 394.

„Gewerbehalle”, 1863, Nr. 2, s. 23; 1864, Nr. 1, s. 14; 1864, Nr. 6, s. 88; 1864, Nr. 10, s. 158; 1866, Nr. 4, s. 62; 1867, Nr. 1, s. 8; 1868, Nr. 1, s. 8; 1868, Nr. 11, s. 170; 1869, Nr. 6, s. 90; 1869, Nr. 8, s. 127; 1870, Nr. 10, s. 152; 1871, Nr. 9, s. 138; 1871, Nr. 11, s. 171; 1875, Nr. 5, s. 78.

„Kalendarzyk Polityczny”, 1834, s. 76; 1835, s. 104; 1836, nr 143; 1837, s. 123; 1838, s. 105; 1840, s. 252; 1841, s. 258; 1842, s. 246; 1843, s. 342; 1844, s. 345; 1845, s. 357; 1847, s. 356.

Kolbuszewski Jacek, *Cmentarze*, Wrocław 1996.

Köning Karl, in: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von Antike bis zur Gegenwart*, Band 21, Hrsg. Hans Vollmer, Leipzig 1927, s. 157–158.

„Kurier Codzienny”, 1878, nr 109, s. 2.

„Kurier Warszawski”, 1841, nr 132, s. 625; 1847, nr 27, s. 125; 1874, nr 261, s. 3; 1877, nr 106, s. 3; 1878, nr 109, s. 4; 1879, nr 98, s. 4; 1882, nr 211, s. 5; 1885, nr 128, s. 4; 1887, nr 169, s. 6; 1895, nr 312, s. 5; 1896, nr 211 dod. por., s. 2; 1904, nr 200, s. 6; 1907, nr 237, s. 5; 1913, nr 117, s. 10; 1924, nr 200 wyd. wiecz., s. 8.

Leins Christian Friedrich von, in: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von Antike bis zur Gegenwart*, Band 22, Hrsg. Hans Vollmer, Leipzig 1928, s. 596–597.

Nekrologia [Kazimierz Woyda], „Wędrowiec”, t. 1, 1877, nr 21, s. 336.

Ortwein August, in: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von Antike bis zur Gegenwart*, Band 26, Hrsg. Hans Vollmer, Leipzig 1932, s. 68.

Procyk Wiesław, *XIX-wieczny wzornik pomników nagrobnych. Próba określenia sposobów i zakresu wykorzystania wzorów na cmentarzu Powązkowskim*, w: *Cemetery art – Sztuka cmentarna – L’Art de cimetière. Dokumenty sympozjum naukowego, 28–30 października 1993 r.*, red. Olgierd Czerner, Iwona Juszkiewicz, Wrocław 1995, s. 277–286.

Reinhardt Robert von, in: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von Antike bis zur Gegenwart*, Band 28, Hrsg. Hans Vollmer, Leipzig 1934, s. 128.

Rippe Johannes, in: *Allgemeines Lexikon der Bildenden Künstler von Antike bis zur Gegenwart*, Band 28, Hrsg. Hans Vollmer, Leipzig 1934, s. 376.

Schmidt Rudolf, *Deutsche Buchhändler. Deutsche Buchdrucker. Beiträge zu einer Firmengeschichte des deutschen Buchgewerbes*, Band 2: *Ebbecke – Hartung*, Berlin 1903.

Schmidt Rudolf, *Deutsche Buchhändler. Deutsche Buchdrucker. Beiträge zu einer Firmengeschichte des deutschen*

- Buchgewerbes*, Band 3: *Hartung – Kröner*, Berlin 1905.
- Skotniczna Ewa, *Widoki architektury w grafice XIX wieku. Z problematyki kształtowania kanonu zabytków narodowych*, Kraków 2018.
- Szenic Stanisław, *Cmentarz Powązkowski 1851–1890. Zmarli i ich rodziny*, Warszawa 1982.
- Winterlin August, *Württembergische Künstler in Lebensbildern*, Stuttgart–Leipzig–Berlin–Wien 1895.
- Wiraszka Marta, *Wykorzystanie publikacji francuskich przy realizacji nagrobków na cmentarzach Warszawy w latach 1840–1860. Wzorniki Normanda i Quaglia*, „*Artifex Novus*”, 2017, nr 1, s. 46–61.
- Wiraszka Marta, *Kaplice i mauzolea na cmentarzach Warszawy w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, t. 1: *Dzieła i ich twórcy*, Warszawa 2017.
- Wiraszka Marta, *Wykorzystanie publikacji francuskich przy realizacji nagrobków na cmentarzach Warszawy w latach 1840–1860. Wzornik Josepha Marty’ego*, „*Saeculum Christianum*”, t. XXV, 2018, s. 284–311.
- Wiraszka Marta, *Kaplice i mauzolea na cmentarzach Warszawy w XIX i pierwszej połowie XX wieku*, t. 2: *Źródła inspiracji*, Warszawa 2019.

Strony internetowe

Architektenlexikon Wien 1770–1945. Herausgegeben vom Architekturzentrum Wien, Wien 2007. Architekturzentrum Wien: architektenlexikon.at [dostęp 15 XII 2023].

Tekst zgłoszono: 15 I 2024, recenzowano:
27 II 2024, zaakceptowano do druku: 29 II 2024.
